

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

№ 0101-23/4196/07.06.2024
вул. Жуковського, 68
м. Запоріжжя, МСП-41, 69600
тел. 764-45-46, факс 228-75-08
На № _____

Голові разової спеціалізованої вченої ради ДФ 52.032.2024

доктору історичних наук, доценту, доценту кафедри
історії України та спеціальних історичних дисциплін

Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

Музичку Олександрю Євгеновичу

В І Д Г У К

**офіційного опонента, доктора історичних наук, професора Мільчева
Володимира Івановича на дисертацію Ложешника Олександра Сергійовича
«Чорноморське козацьке військо в Буго-Дністровському межиріччі наприкінці
XVIII ст.: військова та господарська діяльність», представленій на здобуття
вченого ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – історія та археологія.**

Третина століття, яка минула з часу відновлення незалежності України, а також десятирічна боротьба із російською імперською експансією (2014-2024), багато що змінила в житті нашого суспільства, насамперед, в його поглядах на власне минуле, сьогодення та майбутнє. Відбулося певне переосмислення ключових моментів нашої історії, в першу чергу таких, які до цього часу трактувалися виключно на догоду офіційних імперського та радянського наративів.

Саме в таких умовах постала нова генерація дослідників «білих плям» вітчизняної історії, до якої належить і шановний дисертант – Олександр Сергійович Ложешник. Проблеми козацької історії південної України після 1775 р. належать до одних з найбільш малознаних, складних та суперечливих для дослідження. Відтак, актуальність їх є безсумнівною.

Головний наголос у дисертації зроблено саме на політичних, соціальних та економічних аспектах історії Чорноморського козацького війська наприкінці XVIII (фрагментарно й на початку XIX-го) ст. Проте, результати цього дослідження мають безпосереднє відношення до історії не тільки Чорноморського, але й, більш ширше,

Бузького, Катеринославського, Усть-Дунайського та інших козацьких військ краю. Також воно стосується й історії Центрально-Східної Європи в цілому, зокрема таких держав як Османська й Російська імперії, їх протистояння в Північному Причорномор'ї в досліджуваній період часу.

Хочемо також відзначити, що дисертаційне дослідження О. С. Ложешника має комплексний та багатоаспектний характер – велику увагу в дисертації приділено розгляду історії трансформації соціального стану козацтва після ліквідації Січі, уніфікаторської політики імперського уряду по відношенню до колишніх запорожців, господарській адаптації чорноморців та їх родин до нових умов життя у міжріччі Південного Бугу та Дністра та інших сюжетів.

Тобто дисертація О. С. Ложешника є актуальною для проведення повновартісних реконструкцій історії. Завдяки використанню широкої джерельної бази матеріали дисертації можуть бути використані при читанні спеціальних курсів з історії України, створенні бібліографічних покажчиків та підготовці археографічних видань, підготовці монографічних досліджень.

Структура дисертації наступна: робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Подібний розподіл узгоджується із поставленими завданнями.

Апробація дослідження є достатньою як за кількістю публікацій з теми, так і за участю у науково-практичних конференціях.

У *Вступі* (с. 18-23) дисертантом було доведено актуальність проблеми, вказано на зв'язок з науковими темами, сформульовано дослідницькі завдання визначено об'єкт і предмет, хронологічні і територіальні межі, мету та завдання дисертації, наукову новизну одержаних в дисертації результатів, визначено практичне значення дослідження тощо. Все це було сформульовано чітко й конкретно, що свідчить про рівень наукової зрілості дослідника.

В той же час, не заперечуючи в цілому збалансований характер цього структурного елементу дисертації, ми не можемо не вказати на дискусійність певних тверджень. Так, О. С. Ложешник вказує на доцільність переосмислення історії Чорноморського козацького війська «як «нащадка Гетьманської держави та

спадкоємця Війська Запорозького». На нашу думку, перша частина ствердження є надуманою, друга ж потребує конкретизації – «Війська Запорозького Низового», оскільки, як це загальновідомо, «Військо Запорозьке» є нічим іншим, як офіційною назвою Козацької (Гетьманської) держави (с. 2). Такого ж самого уточнення потребує й включення до територіальних меж дисертаційного дослідження земель, які далеко відстоять (аж до лівобережжя Дніпра!) від задекларованого у назві роботи Буго-Дністровського міжріччя (с. 3).

Перший розділ «*Теоретичні основи дослідження*» (с. 24-48) присвячено з'ясуванню сучасного стану наукової розробки проблеми.

У підрозділі 1.1. «*Стан наукового дослідження*» (с. 24-38) аналізується науковий доробок вітчизняних та зарубіжних науковців, їх внесок у справу розв'язання проблемних питань за темою. Поданий у ньому матеріал свідчить що О. С. Ложешник в цілому опрацював історіографію проблеми, дослідив ступінь її наукової розробки. Відчувається достатній рівень теоретичної підготовки, отриманої дисертантом. Дослідником було розглянуто історіографію проблеми за період ХІХ-ХХІ ст. Це підтверджує й перелік використаної літератури –261 позиції (с. 204-242). Як результат, ним було зроблено висновок про те, що наукова розробка проблеми відзначається відсутністю спеціальних досліджень, в яких би комплексно розглядалися всі аспекти.

Не можемо не відзначити й той ґрунтовний внесок в наукове засвоєння проблеми, який зробив сам О. С. Ложешник – більше 20 наукових публікацій!

Попри всі позитивні моменти, є в історіографічному оглядові й окремі помилки, неточності та викривлення. Наприклад, розподіл існуючого наукового доробку за темою в межах визначених ним трьох історіографічних періодів є спрощеним і схематичним. Фактично, маємо справу із архаїчним на наш час членуванням на кластери: 1) імперський (читай «дорадянський»); 2) радянський; 3) сучасний (український) (с. 30, 47-48). Краще було б розподілити наукові праці згідно відмінностей у використанні методологічного інструментарію, або просто проблемно-тематичного принципу (зрозуміло, що із врахуванням хронологічних рамок). Тим більше, що це, фактично й було зроблено дисертантом у висновках до

підрозділу 1.1. (с. 36-38), текст яких виглядає більш відповідним суті питання, аніж основний зміст.

Не можна погодитись і з включенням до цього параграфу джерелознавчих екскурсів із аналізом посвідчувальної та облікової документації (с. 26), яким місце в наступному підрозділі – 1.2.

Підрозділ 1.2. «Джерельна база» (с. 38-44) своїм змістом засвідчує, що база дисертаційного дослідження, сформована за рахунок документальних і наративних першоджерел, є представницькою. Переважну її більшість склали матеріали багатьох фондів рукописних зібрань музеїв, бібліотек і архівів України та РФ – 65 позицій архівних справ (с. 204-210) з архівних зібрань. Ретельно було опрацьовано й археографічні публікації за темою – 83 позиції у списку (с. 210-218).

Разом із цим, констатуємо на загал збалансовану архітектоніку цього параграфу, не оминемо увагою опонента місця у тексті, які могли б бути більш досконалыми.

Так, на нашу думку, класифікаційну схему для аналізу джерел можна було б зробити більш модерновою, розглядаючи їх з позицій культурної феноменології, з врахуванням не просто функціональної прагматики, але й текстової унікальності кожного із них. Розподіл документальних джерел на «архівні та опубліковані» є досить умовним – його не варто було брати за основу (с. 38). Як закид відзначимо й факт використання дослідником джерельних комплексів, документи яких не вписуються в задекларовані хронологічні рамки, а сягають, подекуди, аж 1830-х років – матеріали з ДАХО та ДАОО (с. 41-42).

Не в якості зауваження, а радше як прикрий факт, викликаний обставинами сучасної російсько-української війни, відзначимо недоступність дослідникові багатих на матеріали за темою фондів Російського державного військово-історичного архіву (ф. 52 та ін.), Російського державного архіву військово-морського флоту, Наукового архіву Санкт-Петербурзького інститут історії РАН та інших, без яких розкриття теми навряд чи може вважатися повним. Втім, як ми сказали, подібна репліка є риторичною...

У підрозділі 1.3. *«Методологічна основа дослідження»* (с. 44-48) дисертантом було охарактеризовано понятійний апарат та методологію наукової роботи. Дисертант добре змалював механізми використання ним широкого спектру методів і методик історичного дослідження – від загальнонаукових до вузькоспеціальних. Однак, відверто скажемо чого нам забракло, це згадування й використання таких дослідницьких парадигм, як «нова соціальна історія», «історія повсякдення», «ментальна історія» і тому подібних...

У другому розділі *«Чорноморське козацьке військо у військових діях в межиріччі під час російсько-турецької війни 1788-1790 рр.»* (с. 49-97) автор спробував реконструювати основні факти та події, пов'язані із відродженням Війська «вірних запорожців», згодом Чорноморського козацького війська в 1787 р., за ініціативи Г.О. Потьомкіна та його безпосередньою участю в черговій російсько-турецькій війні.

У підрозділі 2.1. *«Особливості формування Чорноморського війська»* (с. 49-64) зроблено спробу з'ясувати хід організаційного оформлення Чорноморського козацького війська із розрізнених команд, набраних із числа колишніх запорожців та всіх бажаючих. Відзначимо, що це дисертантові вдалося. На підставі використання обліково-статистичної документації, як з архівних справ, так і з археографічних публікацій, він створив розгорнуту картину створення Війська. При цьому було вказано не тільки на його кількісний склад, але й на географічне районування місцевостей півдня, де мешкало найбільше колишніх січовиків, персоналії їх очільників (с. 57-60). Тут же п. Ложешником було ретельно розписано структуру внутрішнього управління чорноморців, що спрощує розуміння логіки прийняття управлінських рішень його старшиною під час бойових дій, а також в процесі колонізації т.зв. «Очаківського степу» (Єдисану) після їх завершення (с. 61-64).

Разом із цим, не можемо не вказати на помічені нами неточності, помилки, викривлення тощо. Так, підрозділ 2.1. дисертант починає із заяви про те, що Австрійська імперія була «ворожою до Російської імперії державою» (!?) (с. 49). Відразу скажемо, що не згодні ми й із задекларованою нижньою хронологічною межею. Цьому суперечить і сам текст дисертації, в якому події викладаються саме з

року 1787-го, коли, власне, розпочалася війна та було сформовано перші військові команди з колишніх запорожців. Надмірна формалізація підходу – вказівка як на «реперну» дату офіційного створення Війська на початку 1788 р. – не відповідає логіці подій та вносить зайве сум'яття (с.51).

У наступних трьох підрозділах, зміст яких поєднаний між собою – 2.2. «Участь Чорноморського війська у військових діях (1787 р. - літо 1788 р.)» (с. 64-73), 2.3. «Розвідувальні рейди у межиріччі» (с. 73-84) та 2.4. «Участь Чорноморського козацького війська у здобутті Буго-Дністровського межиріччя» (с. 84-97) в центрі уваги знаходяться обставини безпосередньої участі чорноморців у воєнних діях, які точилися на території «Очаківського степу». В цілому, розділ написано на достатньо високому науковому рівні, а вміщена в ньому інформація має велику цінність для розуміння нами реалій участі чорноморських козацьких з'єднань у військово-політичних акціях держави-сюзерена – Російської імперії упродовж всього досліджуваного відрізка часу.

Так, О. С. Ложешник сповна проаналізував той непересічний внесок, який зробили козаки-чорноморці у здобуття перемоги над турецькими військами у ході війни 1787-1791 рр. При цьому, як він справедливо вказує, в разі випадків, як от при штурмі фортець Кінбурну, Березані та Очакова, фінали битв були б незрозумілими, якби не вирішальний внесок козацьких штурмовиків. Зміст розділу має велику наукову цінність з огляду на значні масиви інформації персоніологічного характеру – списки козаків та старшин, які відзначилися в різних акціях та були нагороджені (як по тексту, так і в Додатках А, Б, В).

Серед загальних зауважень до тексту Розділу 2 (підрозділи 2.2. – 2.4.) вкажемо на такі. Описовість, переважання фактографічного викладення матеріалу, притаманно розділові в цілому. Це зрозуміло – велика кількість матеріалу, як опублікованих документів, так і наукового доробку попередників – Ф.Щербини, І.Попка, П.Короленка, В.Голобуцького, І.Сапожникова, Р.Шияна та ін. – просто таки «зваблює» піти саме цим шляхом. Проте, слід пам'ятати, що дисертаційне дослідження має носити більш чітко окреслений аналітичний характер. Це зауваження може бути поширене й на інші два розділи (Розділ 3 і 4). Подекуди автор

настільки захоплюється самим текстом документу, що «йде» за ним, звідки й дещо надмірна кількість цитувань (с. 64-66). Гарна обізнаність із реаліями досліджуваної епохи, володіння тогочасною термінологією, зокрема військово-морською, призводить до того, що він не розкриває значення термінів, малозрозумілих широким колам читачів. Приклад: вживання слів «скампавеї» (різновид суден) (с. 66, 69-70) та «лансон» (с. 95-96) без відповідних роз'яснень.

Як на нас, штучним та невиправданим виглядає абсолютне виключення із тексту згадок про «дунайські» епізоди служби чорноморців у 1790-1791 рр. Навіть з огляду на вказані територіальні рамки дослідження, можна було хоч би двома-трьома абзацами згадати про цю обставину, настільки важливу для розуміння військової потуги цього козацького війська, розмах його бойових виправ у тій війні.

У третьому розділі *«Межиріччя Південного Бугу і Дністра під управлінням Чорноморського козацького війська (1790-1792 рр.)»* (с. 98-153) дисертант спромігся подати розгорнуту картину того, за яких умов чорноморцям було надано під заселення обширі землі колишнього Єдисану. Він складається із чотирьох підрозділів, кожен із яких висвітлює окремий аспект проблеми.

У підрозділі 3.1. *«Передача краю під управління Чорноморського козацького війська: причини та передумови, кордони, юридичні підстави»* (с. 98-106) Законодавча база отримання земель, введення на них апробованого в управлінні ще за часів Січі паланкового устрою, кордони військових земель – таким є зміст параграфу. О. С. Ложешником надзвичайно ретельно, майже на мікро-рівні, було розглянуто управлінські колізії у вищих ешелонах влади імперії, особисту роль князя Потьомкіна-Таврійського, на той час вже «верховного гетьмана козацьких військ» у лобюванні інтересів Війська. Було показано, що чорноморцям пощастило на короткий час потрапити до «вікна можливостей», коли їм було надано для оселення місця поблизу від «старої України», добре знані їм. На жаль, воно зачинилося відразу після смерті Потьомкіна у жовтні 1791 р.: переселення чорноморців на Кубань стало справою вирішеною... Тут дисертантові варто було б вказати на те, що саме через це історія українського Півдня пішла шляхом поступового згасання козаччини й її традицій.

Підрозділ 3.2. *«Адміністрація та політика Чорноморського війська щодо заселення краю»* (с. 106-115) автор присвятив розглядові механізмів і практик адміністрування Кошем підвладних йому земель. Було показано, що вони прямо витікали із аналогічних, поширених на землях Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі (с. 110-111). Подібні спостереження є очікуваними й витікають із емпіричного матеріалу. Побіжно відзначимо, що деякі із цих адміністративних рішень стосувалися господарських аспектів (с. 105-107), тож відповідний фактичний матеріал можна було перенести з цього параграфу до останнього – 3.2. Також, в якості зауваження, відзначимо, що дисертантові слід було більше заглибитися в проблему етнічного та соціального складу переселенців на землі Війська в 1790-1792 рр., оскільки це було зроблено дуже «пунктирно» (с. 109-111). Наявний у його розпорядженні матеріал, в тому числі винесений в Додатки, дозволяв це зробити.

Підрозділ 3.3. – *«Населенні пункти краю під управлінням Чорноморського війська: проблема заснування, кількість і склад населення»* (с. 115-138). У ньому О. С. Ложешник, відштовхуючись від адміністративних кордонів паланок Війська, подав анотований перелік всіх військових слобід. Тут же було надано відомості про кількість населення в них, рід його занять та етнічний склад. Очевидно, що цей матеріал слід було об'єднати із вказаним вище сюжетом у попередньому параграфі (див. вище). Створена автором мапа козацьких поселень Буго-Дністровського міжріччя (Додаток Є), добре доповнює цей матеріал. Віддаючи належне виконаній праці, зауважимо, що варто було вказати на прямий зв'язок історії окремих із цих поселень із «невірними» турецькими запорожцями, які населяли ці краї з 1776 по 1788 рр. Деякі з них були достатньо залюдненими, навіть мали церкви (див. відповідні наукові розвідки А.Д. та О.А.Бачинських, І.В.Сапожнікова та В.І.Мільчева). Із зауважень загального характеру відзначимо бажаність відходу від фактографічності та привнесення елемента критичного аналізу поданої інформації прямо в тексті параграфу, а не тільки у проміжних висновках до нього.

Підрозділ 3.4. «*Господарське, культурне освоєння краю*» (с. 138-153). Головну увагу при цьому було приділено епізодам, пов'язаним не стільки із самим оселенням чорноморців у Північному Причорномор'ї, а й колонізацією/акультурацією краю.

Серед беззаперечних досягнень – здійснена автором класифікація господарств чорноморців на Очаківському степу за чотирма типами (с. 138-139). Побіжно зауважимо, що виокремлення «фермерського типу» є дещо дискусійним, із огляду на низький рівень розвитку товарно-грошових відносин на землях Війська, коли навіть податки та штрафи з населення збиралися худобою. Про це, власне кажучи, згадує й сам дисертант (с. 138). Втім, за умов хронічної несплати жалування урядом та значну віддаленість центрів збуту продукції інакше й не могло бути.

Було показано й роль українського «чорноморського» населення у справі храмового будівництва на землях колишнього Єдисану (с. 150-152). Незважаючи на примітивну архітектуру, бідність убранства та брак священників, церквам судилося відіграти важливу роль у культурній «перепрошивці» ще нещодавно мусульманського регіону, відвойованого Російською імперією, в тому числі й за активної участі чорноморців.

У четвертому розділі «*Чорноморські козаки в межиріччі після 1792 року*» (с. 154-195) було показано історичну долю тих із чорноморців (та їх нащадків), хто не переселився разом із основною масою козаків на Кубань у 1792 р. Треба сказати, що він є одним із найбільш інформативних у дисертації в цілому, оскільки його беззаперечним плюсом є оперття на фонди ДАОО та ДАХО. Якщо через об'єктивні фактори, частині розділів явно бракує джерельної бази російських архівів, тут все із точністю до навпаки. У фокусі дослідницької уваги О. С. Ложешника опинилися не тільки процес уходу чорноморців із родинами на місця нового мешкання (с. 154-168), але, більшою мірою, мотивація та адаптація до нових умов тих, хто залишився. Було показано, що фактор майнового обзаведення часто ставав вирішальним у резонах за те, щоб не шукати кращої долі (с. 156, 169-175). Цінними з пізнавальної точки зору є спостереження автора стосовно ролі чорноморців на початковому етапі розбудови м. Одеси (Гаджибея) та ряду інших населених пунктів краю (с. 176-195).

Відзначивши наукову цінність поданого матеріалу та володіння дисертантом основними методиками та дослідницьким інструментарієм, дозволимо собі зосередити увагу на помічених нами недоречностях.

Так, у підрозділі 4.1. *«Переселення Чорноморського війська на Кубань»* (с. 154-168): подана інформація про кількість переселенців, їх майно, транспорт і т.п. стала б більш прийнятною для засвоєння, якби автор узагальнив її за допомогою таблиць, діаграм та графіків, із винесенням в Додатки.

У наступному підрозділі – 4.2. *«Колишні чорноморські козаки в краї після 1792 року (імовірна кількість, статус розселення, склад, промисли)»* (с. 169-175) – те ж саме. Крім того, подальшого розгляду заслуговує сюжет про гуртування чорноморської сіроми у ватаги на кшталт гайдамацьких та їх постійне перетікання на турецький бік (поза всяким сумнівом – до Буткальського війська, зорганізованого в Османській імперії із тамтешніх запорожців (с. 157).

Підрозділ 4.3. *«Чорноморська козацька команда в Хаджибеї (Одесі)»* (с. 176-187): зауваження відсутні.

І, нарешті, останній підрозділ – 4.4. *«Колишні чорноморські козаки в населених пунктах краю в кінці XVIII ст.»* (с. 187-195). Тут ми вкажемо на необхідність підкреслення практичної значущості закамуюваної в ньому інформації у нагальній справі передатування та перейменування різних топосів (міст, селищ, вулиць) у більш широкому контексті деімперіалізації півдня України. Цього зроблено не було.

У *Висновках* (с. 196-203) О. С. Ложешник зробив узагальнення проведеного комплексного дослідження. Вони повною мірою репрезентують положення основної частини. Відзначимо й той факт, що головні висновки дисертації знайшли відображення в публікаціях по темі.

Додатки, розміщені наприкінці (с. 243-350), стали справжньою прикрасою тексту та дають масу цінної наукової інформації.

Разом із цим, відзначаючи весь позитив та здобутки дисертаційного дослідження О. С. Ложешник, вкажемо, що недостатньо осмислений вибір методологічної стратегії (про це ми вказали, аналізуючи параграфи 2.2. – 2.4.) мав своїм прямим результатом подекуди суто фактографічний та відверто описовий

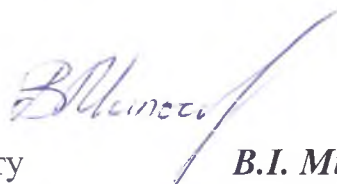
стиль викладення матеріалу. Це при тому, що задіяна джерельна база дозволила б створити й більш цікаву історичну реконструкцію. Для цього треба було більш широко використовувати джерела особового походження – мемуаристику та епістолярії.

Однак, маємо сказати, що ці недоробки та недоречності, які трапляються майже у всіх без виключення дисертаційних дослідженнях молодих науковців, не псують загального приємного враження від основної частини роботи.

Таким чином можемо зробити висновок, що дисертація Ложешника Олександра Сергійовича «Чорноморське козацьке військо в Буго-Дністровському межиріччі наприкінці XVIII ст.: військова та господарська діяльність» є самостійним, оригінальним, завершеним дослідженням відповідає вимогам до захисту дисертаційних робіт згідно наказу МОН України №40 та вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, із змінами, внесеними згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 341 від 21 березня 2022 р.

Офіційний опонент:

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри джерелознавчих
студій та суспільних комунікацій
Запорізького національного університету

В.І. Мільчев

Підпис засвідчує:

Вчений секретар ЗНУ

О.А. Проценко